

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Westers recht, open genoeg? Het preadvies van Kees Schuyt nader beschouwd

van der Vlies, I.C.

Publication date

2008

Document Version

Final published version

Published in

Nederlands Juristenblad

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van der Vlies, I. C. (2008). Westers recht, open genoeg? Het preadvies van Kees Schuyt nader beschouwd. *Nederlands Juristenblad*, 83(23), 1406-1412.

<http://www.njb.nl/website/index.php?Module=document&DoctypeID=ARTIKEL&DocID=3388>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Westers recht, open genoeg?

Het preadvies van Kees Schuyt nader beschouwd

Inge C. van der Vlies¹

HET ZOU DE NEDERLANDSE JURISTENWERELD SIEREN OM DE KOMENDE TIEN JAAR EXTRA INSPANNINGEN TE VERRICHTEN OM DE TOEGANG TOT JURIDISCHE BEROEPEN EN JURIDISCHE ORGANISATIES VOOR JONGE JURISTEN UIT TRADITIONELE CULTUREN OPEN TE HOUDEN EN TE VERBETEREN. HET LIJKT KEES SCHUYT EEN VAN DE BESTE BIJDAGEN DIE JURISTEN KUNNEN LEVEREN AAN HET VREEDZAAM, RECHTVAARDIG EN LEGAAL-RATIONEEL FUNCTIONEREN VAN DE MULTICULTURELE SAMENLEVING. ER LIGGEN AANZIENLIJKE TAKEN VOOR DE *CIVIL SOCIETY*, ZO BLIJKT UIT HET PREADVIES.

Prof. dr. mr. C.J.M. Schuyt, Publiekrecht in een multi-culturele samenleving. Preadvies voor de Jaarvergadering van de Nederlandse Juristen-Vereniging op 13 juni 2008

De begrippen

Volgens Schuyt is de centrale vraag: in hoeverre dient het Nederlandse recht ruimte te laten voor andere (rechts-)culturen? (p. 66).² Dat is een principiële vraag en er volgt dan ook een principieel betoog over de aard van de westerse rechtsstaat, cultuur en de relatie daartussen. De mogelijkheden om in Nederland bestaande moeilijkheden vanwege de multiculturele samenleving op te lossen, liggen naar zijn mening in het vasthouden aan de principes van de rechtsstaat vanwege hun emanciperende functie. De principes leiden tot bescherming van het individu en verzekeren het naleven van het gelijkheidsbeginsel. Door deze bescherming is het voor mensen mogelijk uit hun groeps-cultuur te treden en zich te ontplooiën. Groeps-culturen als zodanig willen beschermen met rechtsregels past niet in die beginselen. Het Nederlandse recht laat volgens Schuyt voldoende ruimte.

Voorts rust de rechtsstaat zelf op wat in zekere zin een groeps-cultuur kan worden genoemd, en wat in ieder geval een cultuur is, die van de *'civil society'*. Dat is de cultuur waarin burgers open met elkaar omgaan. Deze moet ook worden beschermd om de rechtsstaat vitaal te

houden. Bovendien moet de taakverdeling tussen de *civil society* en de staat worden gerespecteerd. Het in stand houden van de *civil society* vergt inspanning van alle betrokkenen.

Bij de beantwoording van de vraag of het Nederlandse recht ruimte laat voor andere (rechts)culturen, moet dus de functie van de *civil society* worden betrokken. Zo wordt het net iets ingewikkelder. Het gaat niet alleen om de staat en het individu, maar ook om de *civil society*.

Schuyt behandelt het thema 'recht en multiculturaliteit' bijna geheel als een nationaal probleem. Het is echter de vraag of niet juist de grensoverstijgende aspecten bij de verdiensten van het concept van de Westerse rechtsstaat belangrijk zijn.

Cultuur

Schuyt noemt drie betekenissen:

- cultuur als beschaving;
- cultuur als levenswijze van een groep;
- cultuur als resultaat van intellectuele en artistieke activiteiten.

In de actuele discussie wordt 'cultuur' bijna steeds in de tweede betekenis opgevoerd (zie het preadvies van Van der Burg). Het gaat Schuyt vooral om de eerste, waarbij beschaving en emancipatie nauw met elkaar samenhangen. Zijn hele betoog ademt de sfeer van emancipatie, uit welke achterstandssituatie of welke culturele clash dan ook. Teveel

het accent leggen op cultuur als levenswijze van een groep, leidt juist tot verstarring.

Multiculturaliteit

Een cultuur wordt gedragen door een groep. Multiculturaliteit veronderstelt minderheidsgroeperingen. Van een minderheidsgroepering binnen een staat is in het preadvies sprake indien de groepering is ontstaan ten gevolge van immigratiestromen, dekolonisatie, of overgeleverde cultuur (aboriginals bijvoorbeeld), en ingeval het gaat om lang gevestigde etnische en/of taalkundige minderheidsgroepen (Friezen in Nederland of de Amish in VS). In beschouwingen over het internationale recht wordt de grens ook wel anders gelegd. Het kan gaan om in een staat gevestigde groepen die in getal kleiner zijn dan de dragers van de dominante cultuur, een duidelijke groep vormen en de bedoeling hebben de cultuur over te dragen aan een volgende generatie.³ Voor een deel spoort de opvatting van Schuyt hiermee niet. Dat is begrijpelijk. Het laatste begrip 'minderheidsgroepering' is zo beperkt dat dat in Nederland nauwelijks aan de orde is. En waar het aan de orde zou zijn (Friezen), zijn er geen acute problemen.

Binnen een democratie zijn verschillen van mening gangbaar, verschillende opvattingen worden gerespecteerd. Wanneer doet zich nu een situatie voor waarin de dragers van die opvatting moeten worden aangemerkt als een specifieke groep? De inwoners van Bloemendaal gelden niet als groep. Moslims wel? Schuyt suggereert dat wel, maar uiteindelijk doet het er voor zijn betoog niet toe, zodat het debat over de vraag waar precies de grenzen liggen in deze context academisch is.

Het gaat om de vraag of bepaalde normen die verbonden zijn met een religieuze opvatting, passen binnen het Nederlandse rechtssysteem. Daarnaast gaat het om de vraag of bepaald gedrag spoort met de *civil society*.

Voor de oplossing dat er een systeem van rechtspluralisme zou komen waarin de cultuur van bepaalde groepen als rechtscultuur zou worden aangemerkt, is geen draagvlak en nauwelijks een lobby. Het gaat om eventuele inpassing van normen, zowel op statelijk niveau als op het niveau van de *civil society*, en de condities waaronder dat kan gebeuren.

Civil society

Een belangrijke rol in zijn betoog speelt de '*civil society*'. De eerst genoemde opgave, namelijk om te onderzoeken in hoeverre het Nederlandse *recht* ruimte moet laten voor aanspraken uit andere (rechts)culturen, wordt verbonden met de vraag hoe minderheidsculturen kunnen worden opgenomen in de dominante cultuur. De laatste wordt – lees ik het goed – gezien als de *civil society*. Meer vertrouwen in de mogelijkheden van cultuur en cultuurverwerving leidt tot meer mogelijkheden van een inclusieve democratie en sluit meer mensen en groepen in. Cultive-

ring en training van de persoonlijkheid kunnen mensen tot waardevolle leden van de burgermaatschappij maken. Dat neemt Schuyt als eerste uitgangspunt van zijn preadvies (p. 74).

In de Europese en westerse cultuur (als beschaving) is de nadruk gelegd op universaliseerbare tendenties, zoals constituties, grondrechten, religieuze en andere vrijheden, toelaten van politieke tendenties en democratie. Tot die culturele identiteit moeten mensen gaan behoren.

Schuyt neemt dus niet het standpunt van Scheffer over. Deze laatste beweert dat het gaat om een vraagstuk van nationale identiteit.⁴ Volgens Schuyt zijn echter structurele kenmerken als de plaats van een persoon in het arbeidsproces van een grotere invloed op de identiteitsvorming dan culturele identiteiten, die enorm naar tijd en plaats variëren. Deze sociale identiteiten ontstaan vanzelf. Het gebruik van zeer brede categorieën, zoals de 'Nederlanders' of 'de Marokkanen' biedt nauwelijks een zinnig houvast in de sociale werkelijkheid omdat binnen die categorieën de verschillen even groot zijn als daartussen. Overdreven nationalisme leidt tot rampen. Iedereen heeft

Overdreven nationalisme leidt tot rampen

in de moderne, gevarieerde samenleving gelukkig overlappende identiteiten.

Wat houdt deze heterogene, pluriforme, geïndividualiseerde, gedifferentieerde en mondiaal georiënteerde samenleving nog bijeen? Wat zorgt voor scheiding en binding? Daarin volgt Schuyt Durkheim: economische productie, marktruil en zich door gespecialiseerde maatschappelijke taken onderscheidende instellingen houden de samenleving bijeen.⁵ Door de mondialisering zal de betekenis van cultuur als groep verminderen. Er worden hoge eisen aan individuele burgers gesteld. Het recht speelt in deze ontwikkelingen een rol als een spin in het web. Het individu is door de vergaande bescherming van het recht niet meer volledig gebonden aan de groepen waarvan hij deel uitmaakt.

En dan citeer ik hem (p. 79): 'Mijn antwoord op de vraag wat deze onoverzichtelijke, in bepaalde opzichten afzichtelijke en in elk geval ergerniswekkende moderne samenleving bijeen houdt: een *commitment* (d.i. een bewuste keuze en toewijding) aan de democratische rechtsstaat en de *rule of law*'. Daarbij heeft het recht steunberen nodig, steun van de bevolking voor onafhankelijke rechtsvorming.⁶ Dat vergt van de burgers tolerantie, waarheidsvinding van wetenschappers en niet-geweldadige beslechting van conflicten. Waar deze

Auteur

1. Inge C. van der Vlies is hoogleraar staats- en bestuursrecht, kunst en recht aan de Universiteit van Amsterdam en redacteur van dit blad.

Noten

2. C.J.M. Schuyt, *Publiekrecht in een multiculturele samenleving*, Preadvies NJV 2008.
3. Vergelijk bijvoorbeeld: Yvonne

Donders, *Towards a Right to Cultural Identity*, Antwerpen: Intersentia 2002, p. 168.

4. P. Scheffer, *Het land van aankomst*, Amsterdam: De Bezige Bij 2007.

5. E. Durkheim, *De la division du travail social*, 1893.

6. K. Schuyt, *Steunberen van de samenleving*, Amsterdam 2006.

3 elementen verloren gaan, wordt de democratie bedreigd. De *civil society* is dus dragend voor de rechtsstaat.

Omgaan met culturele conflicten

Voor het omgaan met conflicten in de hedendaagse samenleving kent Schuyt een taak toe aan de burgers, de wetgever, het bestuur en de rechter. De samenleving wordt niet alleen gekleurd door culturele conflicten, veelal gaat het om onderklassenproblemen, die verder buiten beschouwing worden gelaten.

'Sterk gevoelde morele claims, voorkomend uit religieuze overtuiging, of uit culturele gewoonten zijn de typisch culturele conflicten die de aandacht trekken in een multiculturele samenleving' (p. 83). Niet elke belediging, elke ergernis, elk afwijkend gedrag moet in het juridische circuit worden getrokken, er zijn vele sociale groepen (gezin, religie, school, werk) waar de conflicten spelen en waar ze tot een goed eind kunnen worden gebracht.

Strafrechtelijke aanpak

Het emanciperen uit een groep kan leiden tot normconflicten binnen de eigen groep, die emotioneel vergelijkbaar zijn met het overtreden van strafrechtelijke regels van de staat. Naar mate de opleiding toe neemt, ontstaat

personen uit andere culturen. Zij kunnen een beroep op groepswaarden doen, maar het beroep wordt gemitigeerd in een verklaring van en voor een individu.

De essentie van deze aanpak is dat de beklagde zich beroept op zijn eigen minderheidsopvatting. Verschil van opvattingen binnen minderheidsgroepen kan dus aan de orde komen. Er zijn mogelijk eigen minderheidsopvattingen binnen een niet precies te omlijnen groep. Eerwraak en vrouwenbesnijdenis worden door velen afgewezen, ook door mensen die tot een minderheidsgroep kunnen worden gerekend, waarin dat geaccepteerd is. De westerse strafrechtelijke bejegening daarvan kan dus mogelijk op grotere steun rekenen. In dat opzicht heeft de individuele bejegening ingevolge de Westerse strafrechtsbeginselen een grote emanciperende waarde. Het is aan de individuen overgelaten of zij een culturele exceptie willen opvoeren, die door de rechter als persoonlijke omstandigheid bij zijn uitspraak kan worden betrokken.

Uitgebreidere motiveringen bieden een mogelijkheid om de cultuurverschillen te laten zien. Dat past in de benadering van Schuyt: normeren, confronteren en (niet) gedogen.

De rechter is ook in deze niet de enige op wie Schuyt het overbruggen van de cultuurverschillen laat rusten.

De individuele bejegening ingevolge de Westerse strafrechtsbeginselen heeft een grote emanciperende waarde

in een aantal immigrantenculturen meer criminaliteit: de spanning tussen de groepsnormen en de statelijke normen wordt tumultueus opgelost. Dit is onvermijdelijk en vergt een goed evenwicht tussen drang en dwang van de staat, om een goede richting te vinden. In deze gevallen kan de verklaring voor normoverschrijdend gedrag worden gevonden in een verschil van eisen aan het gedrag van een individu. Het gaat om een generatieconflict dat zo goed mogelijk door de overheid moet worden opgevangen.

Het cultureel verschil doet zich voor in de bejegening van normoverschrijding. Een essentieel element in de westerse rechtscultuur is dat individuen strafbaar worden gesteld, terwijl in veel culturen de handelingen van mensen als groepshandelingen moeten worden uitgelegd (p. 92). Daardoor ontstaat een verschil in benadering bij de waardering van individueel handelen. Dat vergt aandacht van de rechters.

Typisch culturele conflicten leveren eerwraak en vrouwenbesnijdenis op. Zij zijn hier verboden. In het voetspoor van Wiersinga pleit Schuyt ervoor dat goed kennis wordt genomen van de culturele kloof om een *due process* te garanderen.⁷ De normen van de Nederlandse rechtsstaat moeten in het proces duidelijk worden geconfronteerd met groepsbeginselen en de verschillen moeten bespreekbaar worden gemaakt. In de mate dat de cultuurverschillen groter zijn, vergt *due process* een uitgebreidere verklaring van de rechter. Wat voor de dader niet vanzelfsprekend is, moet worden uitgelegd. Het respect voor het individu, besloten in de westerse rechtscultuur, laat zich ook gelden voor

Politiek en bestuur moeten aan onderwerpen als de bestrijding van eerwraak en vrouwenbesnijdenis uitgebreide campagnes wijden.

Boerkaverbod?

Het geharrewar rond het boerkaverbod vertegenwoordigt een volgende soort culturele conflicten. Naar huidige maatstaven is het niet in strijd met wettelijke regels een boerka te dragen, maar dat zou kunnen veranderen. Moet een boerkaverbod worden ingevoerd, zoals de Tweede Kamer in 2005 in een motie vroeg? Schuyt is tegen een algemeen boerkaverbod, op grond van een toepassing van de theorie van de tolerantie. Erasmus pleitte voor het kleinste kwaad. Men stelt zich de vraag: wat is erger? De consequenties van een boerkaverbod of van het hier en daar en af en toe oogluikend kijken naar geloken ogen? Het grootste kwaad wordt hier gevormd door de mogelijke consequenties van een eventueel opgelegd boerkaverbod: het samenstromen van de internationale pers om vast te leggen hoe (incidentele) boerkadragers vechten met hun tegenstanders. Misschien overtuigt dit argument de meeste twijfelaars om toch tegen een boerkaverbod te zijn. Het kabinet komt tot een (gedeeltelijk) afwijzend standpunt vanwege het gelijkheidsbeginsel en de vrijheid van godsdienst.⁸

Keuzes

Godsdienst is volgens Schuyt in een moderne samenleving een persoonlijke keuze en het verinnerlijken van het

Moskee en kerk te Sarajevo, foto Lucio Picci.

geloof kan het oplaaien van felle godsdiensttwisten in Europa voorkomen. Hij doet daar een beroep op.

Hoe moet je nu je houding tegenover het dragen van boerka's bepalen? Als je er één wilt dragen, moet je je er dan rekenschap van geven dat anderen daaraan aanstoot nemen? Wat is voor de boerkadrager het kleinste kwaad? Het overtreden van het religieuze gebod of het vermijden van aanstoot? Het culturele conflict ligt erin dat Schuyt stelt dat het een individuele keuze is, wat ik graag met hem eens ben, en dat de ander stelt dat dat niet zo is. Maar aan de andere kant: als je zegt dat het een individuele keuze is, ligt het dan ook niet voor de hand de keuze te verdragen waar het mogelijk is? Daar komt Schuyt ook op uit.

Het vermijden van aanstoot wordt in de actuele discussies ook ingeroepen bij het maken van kunst. Een te intensief beroep op de vrijheid van expressie zou leiden tot onnodige conflicten.

Waar liggen de grenzen voor degenen die toch gebruikmaken van het op Spinoza terug te voeren adagium: vrij zijn te denken wat je wilt en te zeggen wat je denkt. Dit adagium moet in de tegenwoordige tijd wat Schuyt betreft met voorzichtigheid worden gehanteerd. Onzekerheid heerst in deze jaren en de overdrijving regeert (p. 115).

Uiteraard pleit hij voor godsdienstvrijheid als vrijheid van geweten, maar hij betwijfelt of elke uiting daarvan moet worden getolereerd. Sommige uitingen van godsdienst worden gemakkelijk verdragen (kruisje slaan bij het betreden van een voetbalveld), maar andere niet (boerka dragen, waar dan ook). Sommige mogen worden

beperkt bij een wettelijke regel, noodzakelijk in een democratische samenleving in het belang van de openbare orde. Ben je van mening dat je je godsdienst de hele dag en overal moet belijden, dan leidt dat tot een intensief beroep op de godsdienstvrijheid en eventueel op tolerantie. Schuyt heeft met dergelijke extensieve benaderingen niet veel op. Voor zover het gaat om kledij, pleit hij toch voor een functionele benadering.

De grenzen voor het gebruik van de vrijheid van meningsuiting moeten worden ontwikkeld, en wel in de *civil society*. Voorzichtigheid is geboden bij het uitdragen van religieuze opvattingen en bij het bestrijden ervan.

Schuyt kiest, weer terugkerende op het vertrouwen in de democratische rechtsstaat, met de verankering de *civil society* voor het met voorzichtigheid uiten van opvattingen (kledij) die afwijken van de dominante cultuur of die een subdominante groep ernstig kunnen kwetsen.

In beide gevallen dus een beroep op de *civil society*. Met zijn voorzichtige benadering kan je wel instemmen, terwijl je toch kan betwijfelen of beide gevallen wel zo gelijk liggen. Iedereen mag naar keuze iets of bijna niets dragen. Waarom zou dat voor vrouwen die zich op een bepaalde manier willen kleden, niet gelden? Dat is immers het wezen van tolerantie: ieder het zijne laten, iets verdragen waar je tegen bent. De verwerpelijke opvatting verdraag je. Dat is een van de kenmerken van de *civil society*, die alleen met gelijke maatstaven kan worden gerealiseerd. Voor degenen die zich willen kleden op een manier die door grote groepen wordt afgewezen, geldt: het persoonlijke is politiek. Maar dat betekent nog niet dat de politiek

Noten

7. H.C. Wiersinga, *Nuance in benadering, culturele factoren in het strafproces*, Den Haag, 2002.

8. Zie de brief van 8 februari 2008 van de Ministers van Binnenlandse Zaken en

Koninkrijksaangelegenheden en Justitie, Onderwijs, Cultuur en wetenschap, en wonen, wijken en integratie, waarin de motie wordt besproken.

Religie en cultuur zijn in de moderne samenleving vooral te zien als persoonlijke keuzen, niet als fatum of onontkoombaar noodlot

zich met het persoonlijke mag bemoeien. Met instemming haal ik Dorien Pessers in dit verband aan: "Tegelijkertijd moeten de burgerlijke vrijheden en de bescherming van de persoonlijke en publieke sfeer ervoor waken dat de politieke sfeer leidt tot een "tyrannie van de gemeenschap"⁹

Moeten cartoons als die van Nekschot nu dezelfde ruimte krijgen in de civil society? Juridisch ligt het natuurlijk anders. Er zijn strafrechtelijke grenzen gesteld in artikel 137c of artikel 137d Sr (opzettelijk beledigen van groepen respectievelijk aanzetten tot haat jegens mensen). Tegen het gevaar van het tegen elkaar opzetten van verschillende bevolkingsgroepen wordt door velen gewaarschuwd.¹⁰ Het beknotten van de vrijheid van meningsuiting wordt echter ook breed verworpen. De 'kwestie Nekschot' had dus niet in het juridische circuit moeten worden getrokken.

Discriminatie

Schuyt wijst er terecht op dat discriminatie niet alleen ontstaat door expliciet discrimineren, maar ook doordat tegen bepaalde bevolkingsgroepen wel en tegen andere niet wordt opgetreden. Je kunt je voorstellen dat niet elke uitspraak die discriminerend is, wordt vervolgd maar het niet of selectief handhaven van voorschriften die expliciet gericht zijn op het bestrijden van discriminatie is gevaarlijk. Indien bij gewone delicten leden van culturele minderheden meer dan evenredig of meer dan de toevalsgrens aangeeft, worden vervolgd dan treft deze ongelijkheid hen des te meer wanneer niet wordt opgetreden bij gevallen van rassendiscriminatie. Daarbij treft hij naar mijn mening een essentieel punt: hoe wordt gelijkheid en evenredigheid (voortkomende uit de *rule of law*) jegens allen gerealiseerd? In de *civil society* kunnen daarvoor wellicht geen andere garanties komen dan zijn oproep tot voorzichtigheid en matigheid, maar dan ook aan allen.

Staatsrechtelijke kwesties

Het ondersteunen van culturele groepen vloeit ook voort uit Internationale verdragen. Artikel 27 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerlijke en Politieke rechten verzekert minderheden ervan dat ze hun eigen cultuur mogen beleven, hun eigen taal mogen spreken en hun godsdienst mogen belijden. De rechten worden toegekend aan leden van de groep. Schuyt betwijfelt of elke cultuur wel zou moeten worden bewaard. En dat gebeurt ook niet. Culturen veranderen of verdwijnen, maar niet allemaal gelijktijdig en niet op dezelfde manier. De bepalingen uit de verdragen stellen naar mijn mening de leden van minderheidsgroeperingen in ieder geval in de gelegenheid zelf te bepalen hoe zij in hun eigen cultuur veranderen en de cultuur met hen.

Schuyt wijst groepsrechten – in ieder geval in Nederland – af, maar vindt wel dat ondersteuning met beleid geboden is. De aanspraak op steun ontstaat volgens hem niet vanwege de status van minderheid, maar vanwege de

bereidheid tot samenleven met de meerderheid. Iedereen moet de mogelijkheid worden geboden afstand te nemen van armoede en moet een kans krijgen lid te worden van de '*civil society*'.

Doordat Schuyt vindt dat de groepen niet moeten worden ondersteund om wat zij zijn, maar om wat zij moeten kunnen worden, ligt het niet voor de hand dat hij van oordeel is dat er bijvoorbeeld subsidie moet worden gegeven aan religieus georiënteerd onderwijs. Zolang de Grondwet niet is gewijzigd, kan het bijzondere moslimonderwijs echter niet worden verhinderd (p. 109). Wat voor het ene geloof geldt, moet ook gelden voor het andere. Maar zijn diepgevoelde standpunt is: religie en cultuur zijn in die moderne samenleving vooral te zien als persoonlijke keuzen, niet als fatum of onontkoombaar noodlot (p. 110).

Rationaliteitsassumptie

Het preadvies ademt bezorgdheid en optimisme. Het optimisme hangt samen met de rationaliteitsassumptie. Het recht en de juridische beroepsbeoefenaren hebben een belangrijke bijdrage geleverd in de ontwikkeling van rationele normen. De oproep aan het einde van het preadvies hangt daarmee samen. De beste bijdrage die juristen kunnen leveren aan het vreedzaam, rechtvaardig en legaal-rationeel functioneren van de multiculturele samenleving is om de komende tien jaar extra inspanningen te verrichten om de toegang tot juridische beroepen en organisaties voor jonge juristen uit traditionele culturen open te houden en te verbeteren. Daar kan men zich zonder meer achterstellen.

Uitingsvrijheid geldt voor iedereen, en zou aan iedereen in dezelfde mate moeten toekomen. Redelijk is dat voor iedereen hetzelfde geldt. Hoe rationeel is het een oproep te doen zo weinig mogelijk een boerka te dragen? Of ligt daar de redelijkheid in de voorzichtigheid? Of de maatstaven van het recht werkelijk rationeel zijn, wordt door degenen die op basis van rationele argumenten geen of verminderd toegang krijgen, waargenomen (zie zijn betoog over discriminatie). Een oproep beweegt zich natuurlijk nog buiten de grenzen van het recht. Het betoog treft de normen van de *civil society*.

Reflectie

Het preadvies voert de lezer naar metabeschouwingen. Het geheel is gebaseerd op de veronderstelling dat de Westerse democratie en *rule of law* de beste garanties bieden voor een vreedzame samenleving vanwege de daarin besloten individualiteit en gelijkheid.

Bij Schuyt staan de verdiensten van de rechtsstaat centraal. Over de bewezen verdiensten ben ik het graag met hem eens. Zijn betoog daarover is overtuigend en biedt goede uitgangspunten voor het omgaan met de actuele problemen. Mijn aarzelingen liggen in de vraag: hoe verder. Kan men in dit geval zeggen dat bewezen verdiensten garanties bieden voor de toekomst?

Schuyt doet voor zijn uiteenzettingen onder andere een beroep op een recent boek van Headley. Zijn optimisme ligt in de overtuiging van de beschavende werking van het recht in de westerse maatschappij vanwege de universaliseerbare tendenties. Hij richt zich daarmee tegen het cultuurrelativisme. Headley heeft naar zijn mening aangetoond dat een te grote eerbied voor het multiculturele element van de huidige samenleving afbreuk doet aan de te waarderden universele ontwikkeling.¹¹

Headley begrijpt de wereld vanuit Europa: 'By the closing decades of the sixteenth century, tiny Europe, having established a network of carteras, or maritime highways, throughout the world and thus created the global arena for her further enterprise, was now positioned for a more sustained engagement with the superior Chinese civilization, whether the Middle Kingdom wanted it or not.'¹² Vervolgens beschrijft Headley hoe de verdiensten van andere beschavingen steeds in het Europese denken werden geïncorporeerd. Headley is echter niet zuinig met zijn kritiek op de westerse rechtsstaat: de rechten en beginselen dreigen uiteindelijk uitgehold te raken doordat westerse staten (met name de Verenigde Staten) zich niet aan hun eigen beginselen houden. Het systeem van de rechtsstaat heeft er dus niet voor gezorgd dat machtsmisbruik werd voorkomen. Hij pleit ervoor dat het Westen bescheidener wordt en de 'Rest' van de wereld met meer begrip benadert.¹³ Er moet meer geluisterd worden.

Opnemen van andere culturen

In Nederland wordt bij het maken van wetten al lange tijd rekening gehouden met opvattingen van minderheden. Niet iedereen hoeft zich te laten inenten en er werden uitzonderingen op de dienstplicht gemaakt. De tijden waarin het maken van deze uitzonderingen mogelijk was, worden door Schuyt als homogene tijden gekenmerkt. Dat zijn de tijden van weleer. Die karakterisering belemmert naar mijn mening het zicht op veel wat er toen aan de hand was: op deze manier gesteld komt niet helemaal uit dat die homogeniteit voor velen (arbeiders, vrouwen, homoseksuelen) opgelegd was, en weinig vrijheid bood. Dat deze groepen niet zonder slag of stoot hun vrijheid hebben bevochten, al zijn de wrijvingen naar huidige beleving tamelijk beperkt geweest, lijkt wat uit het oog te verdwijnen. De dominante cultuur was vermoedelijk homogeen, maar niet voor iedereen toegankelijk.

In de kleur die Schuyt aan de ontwikkelingen geeft, weet hij zich gesteund door Headley, die een andere penseel hanteert dan bijvoorbeeld Sloterdijk, die veel meer het accent geeft aan de woede in de ontwikkelingen.¹⁴ Dat doet niet af aan de uiteindelijke observatie van Schuyt, namelijk dat de democratische rechtsstaat nu aan juist deze groepen grotere vrijheid heeft geboden en laat, al lijkt Schuyt in zijn conclusies optimistischer dan Headley. Deze schrijft weliswaar dat hij zich als historicus eigenlijk niet mag

wagen aan een analyse van de hedendaagse politiek, maar stelt toch dat de spanningen die in het Europese denken (zowel van christelijk als klassieke oorsprong) besloten liggen, nog steeds niet zijn opgelost. De tijd voor zelfreflectie is aangebroken.

's Lands wijs 's lands eer

De spanning tussen het vasthouden aan de principes zoals zij zijn uitgewerkt in het geldende rechtssysteem ('s lands wijs, 's lands eer) en de pretentie van die beginselen zelf, is intrigerend. Volgens Schuyt staat het beginsel: 's lands wijs, 's lands eer voorop. De wetten van het land moeten worden gehoorzaamd. In zijn betoog heeft het lokale universele pretenties. Dat is zijn achterliggende redenering: deze wijze van dit land mag een beroep op gedragsaanpassing doen vanwege het universaliseerbare karakter van de waarden. Daarin legt hij een ander accent dan Headley die impliceert dat er veranderingen moeten komen: het Westen moet beter leren luisteren. Het Westen is daarmee ook beetje bij beetje bezig. Bij de berichtgeving over slachtoffers van het geweld in Irak of Afghanistan wordt ook aandacht besteed aan niet-westerse slachtoffers, nadat erop was gewezen dat de toegespitste aandacht op de 'eigen' slachtoffers anderen tekort deed. Zo zijn er meer voorbeelden te geven van het verschuiven van de focus: niet alleen de westerse cultuur of de representanten daarvan tellen, anderen tellen ook. Die inclusieve manier van omgaan stelt ook Schuyt centraal.

Het adagium 's lands wijs, 's lands eer is dus toch flexibel. Dat is juist de grote verdienste ervan. In het vocabulaire lijkt het nog steeds alsof het onbewegelijk is en anderen zich moeten aanpassen. Het kan zo zijn dat Schuyt bedoelt dat het universaliseerbare bij uitstek de wijze van het land is, inclusief het telkens opnieuw onderzoeken of en hoe de beginselen universaliseerbaar zijn.

Dat is wat nog te bewijzen is: zijn de beginselen ook nu nog universaliseerbaar, moeten we andere universaliseerbare beginselen leren kennen? Kunnen de beginselen worden omgezet in grensoverschrijdende rechtsregels?

Toekomst

De uitwerking is natuurlijk complex. Al was het maar omdat Schuyt er ook op wijst dat het niet alleen gaat om formele gelijke behandeling, maar ook om gelijke kansen, via het onderwijs bij voorbeeld. De vraag naar een bepaalde mate van sociale rechtvaardigheid komt niet alleen binnen de grenzen van het eigen land aan de orde, maar ook daar buiten. De *rule of law* zou niet bij de grens moeten stoppen, zo zegt ook Schuyt.

Overstijgend aan de grenzen van de nationale rechtsstaat is bijvoorbeeld het beginsel dat Appiah ontwikkelde, *rooted cosmopolitanism*.¹⁵ Dat beginsel reikt per definitie buiten de grenzen van de nationale rechtsstaat. Appiah doet een stap naar de globalisering van de civil

Noten

9. Zie p. 46. Dorien Pessers, *Big Mother, Over de personalisering van de publieke sfeer*, Den Haag: Boom Juridische uitgeverij 2003.

10. Vergelijk het interview van Hirsch Ballin, 'Een mensch op Justitie', VN 2008, 19, p. 26.

11. Headley, *The Europeization of culture, human rights and democracy*, 2008.

12. O.c., p. 90.

13. O.c., p. 213-214.

14. Peter Sloterdijk, *Woede en tijd, Een politiek-psychologisch essay*, Amsterdam: SUN 2007.

15. Kwame Anthony Appiah, *The ethics of identity*, Ch. 6, Princeton University Press 2006.

society: hij gaat uit van de veronderstelling dat niemand hoeft te blijven wonen in de plaats waar hij ter wereld kwam. Iemand mag wel de wijde wereld intrekken, maar moet wel steeds zijn plaats van vertrek op een betere manier achterlaten dan die was voor hij kwam. Dat beginsel kan een kritische functie hebben voor de westerse opvatting van bestaan binnen de grenzen van het recht zoals dat nu geldt. De wereld wordt door Schuyt zeker ook in zijn beschouwingen betrokken: de wereld kijkt toe en de Nederlandse gedragingen worden door de wereld bekeken en beoordeeld.

Staat, individu, gemeenschap (*civil society*)

Deelnemen aan de *civil society* veronderstelt acceptatie van de overlappende consensus: het is niet mogelijk het altijd en op elk moment overal over eens te zijn. Er is juist geaccepteerd dat er persoonlijke vrijheid is en een agreement to disagree. Moet nu een gelovige als individu of als lid van een gemeenschap worden benaderd?

Is het dragen van een boerka een individuele uiting of moet het als representatie van een gemeenschap worden gezien? Onder andere vanwege de motie van de Tweede Kamer wordt steeds de boerka als ijkpunt genomen. Tegen het dragen van hoofddoeken, tulbanden of keppeltjes bestaat veel minder bezwaar (vraagpunt 5). Het kabinet richt zijn pijlen in de genoemde brief van 8 februari van dit jaar dan ook vooral op de gelaatsbedekkende kledij, van welke aard dan ook. Gelaatsbedekkende kledij van welke aard dan ook zou niet mogen worden gedragen in het onderwijs, openbare dienst en het openbaar vervoer. De wens om gelaatsbedekkende kledij te dragen, kan leiden tot verwijtbare werkloosheid. Zo laat het kabinet vermoedelijk voldoende ruimte voor de *civil society*, voor werkgevers en werknemers om zelf te bepalen wat wenselijk en mogelijk is.

Condities

Het is interessant te lezen dat Schuyt van oordeel is dat juist in de juridische beroepsorganisaties burgers afkom-

stig uit culturele minderheidsgroepen meer dan evenredig moeten worden opgenomen (vraagpunt 6). Ik ben dat van harte met hem eens, maar zijn we het ook eens over de condities? Voor het treffen van beleidsmaatregelen ten gunste van minderheidsgroepen stelde Schuyt als uitgangspunt dat die konden worden getroffen vanwege de bereidheid van minderheidsgroepen om 'mee te doen'. Is de bereidheid om toe te treden tot het openbaar bestuur, de advocatuur of de rechterlijke macht voldoende? Of moet die bereidheid zover gaan dat men ook bereid is zich te kleden volgens de heersende gewoonten (en rechtsregels)? Is het voldoende dat men het voorgeschreven aantal uren werkt of moet dat gebeuren in het geldende ritme (en niet bidden)?

Voor zover het gaat om de politie (vraagpunt 7) wijst Schuyt de mogelijkheid van het dragen van kleding die uitdrukking geeft aan een bepaalde godsdienst uitdrukkelijk af. Hij is van oordeel dat het dragen van godsdienstige kleding in beginsel in publieke domeinen niet rechtens afdwingbaar moet zijn (vraagpunt 5), dus zeker niet bij de politie.

De weg die Schuyt zoekt, lijkt mij in het algemeen de juiste. De ruimte geven aan religieuze uitingen als collectieve uitingen kan in de *civil society*, al is het soms wat knarsetandend, maar zij zouden buiten aanspraken van het recht moeten blijven. De maatschappelijke spanningen die de vraag om juridische bescherming van religieuze overtuigingen (mogen dragen van religieuze kledij op alle plaatsen en mogelijke beperking van de vrijheid van meningsuiting) oplevert, moeten naar zijn mening niet worden opgeheven door aan die vraag toe te geven. Dan zou de principes van de Westerse rechtsstaat geweld aan worden gedaan. Het beginsel van de tolerantie, het respect voor individuele uitingen, de waardering voor culturele uitingen en het leven met tegenstrijdigheden vormen een onmisbare grondslag voor de globale samenleving op lokaal niveau. Er liggen aanzienlijke taken voor de *civil society*. •